

Ключевые слова: исследователи XIX – начала XX вв., российское общество первой четверти XIX в., Российское государство первой четверти XIX в.

Annotation

The article analyzed dialectical views of Russian historians in XIX – beginning of XX centuries to processes of formation, functioning and reforming of political system of the Russian state of the first quarter of XIX century.

Key words: researchers of XIX – beginning of XX centuries, the Russian society of the first quarter of XIX of century, the Russian state in the first quarter of XIX century.

**Алла Желєзко
(Хмельницький)**

ОСОБЛИВОСТІ ІСТОРИЧНОГО КРАЄЗНАВСТВА В УКРАЇНІ У 30-Х РОКАХ ХХ СТ.

У статті висвітлено основні процеси та особливості історичного краєзнавства в 30-х роках ХХ ст. в Україні.

Ключові слова: історичне краєзнавство, дослідження, українізація, музей, репресії.

У сучасних умовах розбудови української держави значно зріс інтерес громадськості до тих сторінок вітчизняної історії, які тривалий час не виправдано і незаслужено замовчувалися. Відновлення історичної правди про краєзнавство цього періоду та справедливості по відношенню до осіб, що були його рушійною силою, й обумовлює наукову значущість і суспільну актуальність нашого дослідження.

Мета статті – висвітлити основні процеси та особливості історичного краєзнавства в 30-х рр. ХХ ст. в Україні.

У сучасній вітчизняній історіографії проблему історичного краєзнавства зазначеного періоду досліджували В. Прокопчук, П. Тронько, О. Уривалкін, І. Козюра [1] та інші.

Питанням, пов'язаним із діяльністю вітчизняної наукової інтелігенції, були присвячені колективні дослідження, у яких автори В. Даниленко, Г. Касьянов, С. Кульчицький та інші проаналізували суспільно-політичні та ідеологічні чинники, що впливали на процес функціонування наукових інституцій, ввели до наукового обігу широке коло архівних матеріалів, навели численні імена репресованих українських дослідників [2].

Із встановленням радянської влади в Україні комуністи поступово і систематично працювали над закріпленням свого ідеологічного контролю над культурним життям країни. Для України це означало, що всі досягнення «українізації», наукові розробки, мрії, ілюзії української інтелігенції були приречені. Одним з основних напрямів побудови соціалізму була «культурна революція», яка включала в себе створення моделі нової людини – «людини-гвинтика», тобто виконавця планів керівництва.

Оскільки «українізація» сприяла розвитку науки, культури, піднесенню національної самосвідомості корінного населення України, розвитку історичної науки у майбутньому вона могла стати загрозою для існування Радянського Союзу і підірвати рівновагу сил, що склалася на початку 1920-х рр. між комуністичним режимом і українським національним рухом.

Головним осередком наукової діяльності в Україні залишалася ВУАН. Академічні кафедри та краєзнавчі комісії плідно розробляли проблеми вивчення рідного краю. Однак українознавчі дослідження влада жорстко критикувала як націоналістичні. Наприкінці 1920-х – на початку 1930-х рр. намітилося переосмислення предмету дослідження краєзнавства і його завдань. Таке переосмислення почалося ще у 1925 р. на I Всеукраїнській конференції краєзнавства. У доповідях партійних, радянських керівників пролунав заклик до зміни напрямів у краєзнавчих дослідженнях. У виступі секретаря ВУЦВК О. Буценка «Радянська влада, народне господарство і краєзнавство» були розкриті концептуальні засади подальшого розвитку краєзнавчого руху: всю роботу дослідники мали будувати на матеріалістичному фундаменті вчення Маркса – Енгельса – Леніна. Головний напрям – «природничі досліді, вивчення продуктивних сил країни, стану промисловості, села». Соціальна база краєзнавства – сільська інтелігенція, техперсонал у містах, студентство. Пропонувалося спростити роботу за формою та методами, щоб вона була доступна «до розуміння широких кіл населення». Доповідач закликав: «Підходити до цього треба зовсім з новими поглядами, треба цілком розірвати з старими методами краєзнавства, які тільки мали своєю метою охорону інтересів буржуазії». По-суті, йшлося про згортання історичного краєзнавства, етнографічних, фольклорних досліджень, відмову від послуг і досвіду старих учених, краєзнавців, а натомість – залучення до вивчення корисних копалин, виробничих справ аматорів з числа нової, поки що слабо підготовленої інтелігенції, робітників і селян, студентів [3, с. 129, 132].

Представник нової інтелігенції – заступник голови студентського бюро краєзнавства О. Лазарис закликав «відмовитися від старих методів», забезпечити «матеріалістичний підхід в галузі вивчення побуту, народних багатств, продуктивних сил країни», зазначивши, що краєзнавство минулого було пристосоване до потреб капіталістів і велося кабінетними ученими. Згідно доповіді О. Лазариса було прийнято резолюцію, яка намітила структуру краєзнавчих організацій і установ у нових історичних умовах. Оскільки, суб'єкт масової роботи краєзнавства – пролетаріат міста і села, ідеологічно він охоплюється установами політосвіти, а саме клубом у місті і сільбудом на селі. Тому необхідно визнати за непотрібне утворення окремих низових краєзнавчих осередків поза межами цих установ [4. арк. 58].

У резолюції «Держплан та його місцеві організації» підкреслювалось, що після перемоги пролетаріату і встановлення радянської влади виникла потреба у вивченні свого краю з однією метою – піднесення виробничих сил і засобів для посилення курсу на побудову комуністичного суспільства. Така дослідницька діяльність повинна тісно переплітатися з чітким державним плануванням всього народного господарства [4, арк. 52].

Відзначаючи широкий розмах краєзнавчого руху, оратор К. Дубняк посилався на приклад москвичів, котрі на нараді в Тімірязівському інституті дали «установку для краєзнавства – вивчення продукційних сил та виробничих відносин». Він пропонував взяти в ужиток термін «виробниче краєзнавство» і закликав: «Немає схоластики, немає «гробокопательства», збирання церковної старовини, а є будівництво нового творчого життя самими робітниками і селянами в контакт з наукою» [5, с. 4]. Більшість учасників конференції підтримали офіційну думку К. Дубняка.

Проти огульного заперечення досягнень дореволюційного краєзнавства намагався виступити академік Д. Багалій, але дискусію підсумував історик-марксист М. Яворський, відкинувши повернення до «старого краєзнавства», що базувалося на православ'ї, самодержавстві, народності Уварова, «коли великі поміщики для розваги збирали колекції писанок» та «коли наші вчені в своїх кабінетах цілком відірвані від життя проводили ту чи іншу наукову роботу» [6, арк. 60 – 61].

Посилаючись на доповіді та заклики партійних керівників, на конференції розробили і прийняли нову концепцію краєзнавства, яка базувалася на таких основних принципах: основа всіх краєзнавчих досліджень – підвищення виробничих сил; основний метод краєзнавчої роботи – єдиний метод марксизму – діалектичний матеріалізм; обов'язкова плановість; основна соціальна база краєзнавчої роботи – пролетаріат та селянство; зв'язок з наукою та навчальними закладами [6, арк. 53 – 55].

Отже, виступи учасників, резолюції, прийняті на I Всеукраїнській конференції, свідчать про те, що наукову базу краєзнавчих досліджень почали безжально знищувати, бо вона не вписувалася в схему історичного матеріалізму. Почався процес викривлення та деформації всього краєзнавства, воно стало підпорядковуватися тільки господарським завданням, перетворюватися з науки в інструмент ідеологічного впливу на народні маси.

На початку 1930-х років проводилось вилучення з музеїв найбільш цінних, за європейськими критеріями, речей. Це було пов'язано з тим, що між НКО УСРР та Держторгом була укладена угода про те, що з музеїв України мають бути вилучені деякі речі для експорту за кордон. Спочатку Наркомосом було запропоновано самим музеям виділити зі свого сховища речі, які не мають виняткового значення для української культури й науки, але можуть бути реалізовані за кордоном. Музей мистецтва ВУАН деякі з таких речей виділив. Але незабаром сюди навідалась комісія Держторгу і частину з відібраних речей визнала придатною, а частину забракувала. Члени комісії, оглянувши музей, виокремили такі речі, які з їхнього погляду відповідали вимогам європейського ринку. Намічено було 16 речей першорядної художньо-історичної цінності. У відповідному акті представник музею висловив категоричний протест проти їх вилучення, але інспектор охорони пам'яток культури й мистецтва сповістив музей, що між НКО і Держторгом вже підписано угоду, за якою музей мусить видати Держторгові французький гобелен 1512 р. (інв. № 3790), один із найцінніших своїх експонатів як з художньо-історичного, так і з матеріального боку, оскільки гобелен є одним із найбільш рідкісних зразків старого французького килимарства. Заступник директора музею мистецтва ВУАН С. Гіляров звернувся з листом до наркома освіти М. Скрипника з мотивованим проханням залишити гобелен у музеї і не віддавати його для експорту, проте відповіді так і не отримав. Тоді він звернувся з подібним листом до предвиконкому Київщини, зазначивши у листі, що вся справа вилучення музейних речей для експорту проводиться в порядку таємності, але це ніякого результату не дало [7, арк. 37 зв]. Зазначений факт свідчить, що на початку 1930-х рр. почалося фактичне розкрадання цінних речей з музеїв України та вивезення їх за кордон. На жаль, такі випадки були непоодинокі.

У 30-х роках ХХ ст. почалась докорінна перебудова музейної роботи. У грудні 1930 р. відбувся I Всеросійський музейний з'їзд у Москві, на якому був взятий курс на створення спеціальних експозицій, побудованих на основі діалектичного матеріалізму. Розпорядженням від 7 грудня 1931 р. «Про організацію політехнічних музеїв на підприємствах і колгоспах» Наркомпрос зобов'язали організувати на основі місцевого

виробництва у кожному краї індустріальні та сільськогосподарські, політехнічні музеї, які мали відображати у своїх експонатах досягнення техніки, нові соціалістичні форми праці, боротьбу робітників підприємств і колгоспів за промфінплан, за п'ятирічку. У розпорядженні вказано, що мета політехнічної школи – виховувати кадри для соціалістичної промисловості й реконструйованого сільського господарства. Тому завдання кожного робітника та колгоспника – оволодіти технікою та політехнізмом. Виконувати таке завдання потрібно ще з шкільної лави. Тому увага до політичної школи – це увага до кадрів – будівників соціалізму [8, с. 3 – 23].

Принцип політехнізації навчання вніс історичні зміни в шкільну освіту. Форсована індустріалізація деформувала не тільки розвиток сільського господарства, а й шкільництва. Саме потреби індустрії зумовили надмірне захоплення виробничим навчанням учнів. І це суттєво знижувало рівень загальнотеоретичної підготовки, зумовило згортання предметів гуманітарного циклу.

У додатку до журналу «Вопросы Просвещения» у рубриці «Краеведение» актуальною стала стаття В. Арапова про вивчення школярами сільського господарства та розроблена ним програма, яка в подальшому є прикладом краєзнавчих досліджень у шкільній освіті. Автор вважав за доцільне ознайомлювати учнів з трудовою діяльністю людини через призму комплексного дослідження сільського господарства. Підхід до вивчення господарства в школі повинен був бути специфічний та пристосований до рівня розуміння школяра відповідного віку. У створенні навчально-дослідних програм потрібно було брати до уваги конкретні умови кожної школи, які охоплювали б все господарство в цілому або окремі його моменти. У цьому і полягало, на думку автора, завдання творчості учителя. Успішно виконати це завдання вчитель зможе лише тоді, коли він, крім особистих педагогічних здібностей та спеціальної підготовки, сам зможе досліджувати господарство. Для такого завдання потрібен з'єднувальний метод, який охопив би господарство всебічно, хоч, можливо, і без особливої глибини. Тільки тоді у вчителя з'явиться необхідний матеріал для заповнення програми на основі конкретного матеріалу з різних галузей господарства [9, с. 1 – 24].

Отже, В. Арапов пропонував під час створення навчально-дослідних програм у школах звузити напрями краєзнавства, обмежитися тільки вивченням сільського господарства і його галузей у селах, а у містах – вивченням народного господарства з його галузями. Від вчителів вимагалось, крім педагогічних та спеціальних знань, оволодіти вміннями досліджувати господарство як в цілому, так і погалузево. Ігнорувалося вивчення таких напрямків, як фольклор, етнографія, українська література, мистецтво тощо.

У 1934 р. у збірнику постанов з музейного будівництва РСФСР вийшла постанова «О музеях и музейной работе» секретаря ВЦВК А. Кисельова. Автор наголосив, що робота музеїв повинна бути побудована так, щоб вони своїми пам'ятками ілюстрували конкретні положення, висловлені класиками марксизму-ленінізму, показували форми класової боротьби у запропонованій музеєм галузі, роз'яснювали завдання пролетаріату та генеральну лінію партії, розсекречували класово-ворожі теорії і, головне, щоб своєю роботою проводили мобілізацію робітників і трудящих країни на виконання директив партії та уряду з усіх питань соціалістичного будівництва. Музеї мали стати одним із найважливіших компонентів культурної революції. А для того, щоб вони були пропагандистами матеріалістичної діалектики, їх пропонувалося організувати на основі принципів діалектичного матеріалізму Маркса – Енгельса – Леніна – Сталіна. У постанові

зазначено: «Недопустимо, щоб музеї були відірвані від практики соціалістичного будівництва, так як вони є одним з важливих допоміжних засобів всієї мережі народної освіти. Музеям необхідно допомогти розгорнути свою роботу і налагодити її так, щоб найцінніші музейні скарби, вирвані Жовтневою революцією з рук експлуататорів, стали ще більш доступними широким масам трудящих всієї країни» [10, с. 4 – 5].

В українському музейництві відбувається зміна пріоритетів, коли «політосвітньо-масова робота по вихованню трудящих» витіснила серйозні мистецтвознавчі дослідження. Реставраційна діяльність підпорядковувалась не стільки потребам збереження пам'яток, скільки дуже високим (часто невиправдано) плановим показникам, посиленню ступеня реставраційного втручання у структуру пам'ятки. Найбільшу цінність мала становити не сама оригінальна пам'ятка, а її «класова сутність».

У 1930-х рр. було назавжди втрачено безліч пам'яток історії та культури. У Києві під виглядом «реконструкції міста» за вказівкою сталінських поплічників Л. Кагановича, П. Постишева та В. Балицького, який очолив спеціальну комісію з ліквідації культових споруд, незважаючи на протести наукової громадськості, зруйнували велику кількість старовинних архітектурних пам'яток. Секретар ЦК КП(У) П. Постишев заявив, що Київ мусить бути пролетарським містом і мати індустріальний пейзаж. Злітали у повітря київські собори, знищувалися пам'ятки історії та культури: 21 церква і собор протягом 1929 – 1936 рр. [11, с. 214 – 215]. За даними колишньої Спілки воєвничих безвірників України, у першій половині 1930-х рр. у країні було зруйновано 533 культові споруди. У 1939 р. Політбюро ЦК КП (У) прийняло 168 постанов про закриття церков, костелів та синагог (без західних областей), з них 38 – у Київській області [12, с. 4 – 41].

Отже, концептуальні зміни, що відбулись на початку 1930-х рр. під тиском тоталітарної марксистсько-ленінської ідеології поставили тавро «націоналізму» на дослідженнях з української історії, культури та краєзнавства. Академічні підрозділи і напрями, в яких розроблялися українознавчі питання зазнали нищівного тиску з боку влади.

Національні відносини формувалися згідно з комуністичними канонами: пропаганда пролетарського інтернаціоналізму і дружби народів, критика «буржуазного націоналізму», духовна єдність культур при месіанській ролі «старшого брата». Для розв'язання цієї проблеми використовувався «класовий» принцип. Розгорнулася запекла боротьба проти вчених, які обстоювали інтереси «буржуазного націоналізму», супроводжувана репресіями провідних фахівців.

Джерела та література:

1. Прокопчук В. Історичне краєзнавство Правобережної України 30-х рр. ХХ ст. – початку ХХІ століття: від репресій, занепаду до відродження, розквіту / В. Прокопчук. – Кам'янець-Подільський, 2005. – 68 с.; Тронько П. Краєзнавство України: здобутки і проблеми (до III з'їзду Всеукраїнської спілки краєзнавців) / П. Тронько. – К.: Інститут історії України НАН України, 2003. – 125 с.; Уривалкін О. Історичне краєзнавство: Навчальний посібник / О. Уривалкін. – К.: КНТ, 2006. – 296 с.; Козюра І. Розвиток історичного краєзнавства на Полтавщині в 20 – 30-х рр. ХХ ст.: Дис. канд. іст. наук. / І. Козюра. – Х., 1998. – 193 с.
2. Даниленко В., Касьянов Г., Кульчицький С. Сталінізм на Україні: 20–30-ті рр. / В. Даниленко, Г. Касьянов, С. Кульчицький. – К.: Либідь, 1991. – 344 с.; Даниленко В., Касьянов Г. Сталінізм і українська інтелігенція / В. Даниленко, Г. Касьянов. – К.: Наукова думка, 1991. – 96 с.; Репресоване краєзнавство (20–30-ті роки). – К.: Рідний край, 1991. – 478 с.

3. Прокопчук В. Під егідою українського комітету краєзнавства / В. Прокопчук. – Кам'янець-Подільський: Абетка-НОВА. – 2004.
4. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі – ЦДАВО України). – Ф. 166. – Оп. 6/V. – Спр. 8594.
5. Дубняк К. Районування й краєзнавство / К. Дубняк // Краєзнавство. – Х., 1927. – № 2.
6. ЦДАВО України. – Ф. 166. – Оп. 6/V. – Спр. 8594.
7. Державний архів Київської області (далі – ДАКО). – Ф. Р-112. – Оп. 1. – Спр. 8585.
8. РСФСР. Комиссариат по просвещению. Музейный отдел. Сборник постановлений по музейному строительству РСФСР. 1931 – 1934 гг. Издание музейного отдела НКП РСФСР. – М., 1934. – С. 3 – 23.
9. Арапов В. Краеведение / В. Арапов // Приложение к журналу «Вопросы Просвещения». – М., 1925. – С. 1 – 24.
10. РСФСР. Комиссариат по просвещению. Музейный отдел. Сборник постановлений по музейному строительству РСФСР. 1931 – 1934 гг. Издание музейного отдела НКП РСФСР. – М., 1934. – С. 4 – 5.
11. Білодід О., Киркевич В. Довга дорога до храму мудрості / О. Білодід, В. Киркевич // Розстріляне відродження. – К.: Мистецтво, 1996. – С. 214 – 215.
12. Тронько П. Краєзнавство у відродженні духовності та культури / П. Тронько. – К.: Рідний край, 1994. – С. 40 – 41.

Аннотація

В статтє освещены основные процессы и особенности исторического краеведения в 30-х годах XX в. в Украине.

Ключевые слова: историческое краеведение, исследования, украинизация, музей, репрессии.

Annotation

The article highlights the main features of the historical processes and local history in the 30-th years of the XX century in Ukraine.

Key words: historical regional studies, research, Ukrainization, museum, repressions.

**Михайло Журба
(Київ)**

ДОКТРИНАЛЬНІ ЗАСАДИ ВИКОРИСТАННЯ СЕЛЯНСТВА В СОЦІАЛІСТИЧНОМУ СУСПІЛЬНОМУ ЕКСПЕРИМЕНТІ 1920 – 1930-Х РОКІВ

Аналізуються доктринальні засади використання українського селянства у соціалістичному експерименті 1920 – 1930-х років та діалектика поглядів комуністичних лідерів на селянство і його роль у соціалістичному експерименті на фоні розвитку класової теорії.

Ключові слова: селянство, соціалістичний експеримент, класова теорія.

Традиції широкого громадського самоврядування, які існують в Європі та завдання українського суспільства, що полягають у форсованій інтеграції в європейські структури, вимагають концептуального усвідомлення організаційного зв'язку між різними групами громадських об'єднань і апаратом держави. При цьому в числі чільних завдань є з'ясування парадигми функціонування системи радянських громадських об'єднань у середовищі селянства в умовах форсування тоталітарного прокомуністичного режиму.

Розпочинаючи соціалістичний експеримент, більшовики мали на озброєнні застарілу марксистську теорію доби капіталізму – вільної конкуренції з її здебільшого гіпотетичною